

④ ④

2021-22

R/S - ①



भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा.डॉ. विलास आघाव
संपादक

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप,
भारत सरकारच्या MSME मंत्रालया अंतर्गत मान्यताप्राप्त.
नोंदणी क्रमांक MH-12-0001884

भारतीय संविधान आणि राजकारण

प्रा. डॉ. विलास आघाव (संपादक)

© सौ. मस्के अनिता दयाराम

आवृत्ती :- पहिली

प्रकाशिका

सौ. मस्के अनिता दयाराम

दयाधन पब्लिशर्स ग्रुप, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत

कार्यालयाजवळ, बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

Mob. No. 7276193979 (WhatsApp) Call 9371725117

Email Id: - dayadhanpublishersgroup@gmail.com

Website: - <http://www.dayadhanpublication.com>

मुद्रक

श्रेया प्रिंटर्स, 263, 'अनुदया', अकोला रोड, ग्रामपंचायत कार्यालयाजवळ,
बळसोंड, हिंगोली. महाराष्ट्र राज्य, (भारत) 431513.

प्रकाशन दिनांक 26/11/2021

ISBN 978-93-91097-18-9

किंमत 225/-

टीप:-

प्रस्तुत ग्रंथातील लेखन व पुनर्मुद्रण यांचे सर्व हक्क सौ. मस्के अनिता दयाराम यांच्याकडे राखीव आहेत. लेखन संपन्नमित अथवा सदोष झाल्यास / आढळल्यास यासाठी केवळ लेखक/लेखिकाच जबाबदार असतील. ग्रंथातील भाषा, लेखन आणि आशय याविषयी संपादकप्रकाशक किंवा मुद्रक सहमत असतीलच असे नाही.

न्यायाधिकरण:- जिल्हा व सत्र न्यायालय, हिंगोली.

१८	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ श्रीनिवास भोग	११४-११९
१९	विधानसभा कामकाज प्रक्रिया आणि संसदीय आयुधे	प्रा.डॉ. सुखनंदन ढाले	१२०-१२५
२०	तीन केंद्रिय घटनात्मक संस्थांचे अधिकार व स्वायत्ता : एक दृष्टिक्षेप	डॉ. चंद्रशेखर शंकरराव ढोले	१२६-१२९
२१	भारतीय संविधानाची उददेशपत्रिका	सुभाष किसनराव पोले	१३०-१३४
२२	भारतीय संविधानातील नागरिकांचे मुलभूतहक्क	प्रा. डॉ. नवनाथ गोविंदराव अडकिणे	१३५-१३९
२३	लोकशाही आणि मुलभूत कर्तव्य	डॉ. रेखा रामनाथ बने	१४०-१४२
२४	निती आयोग	डॉ. कोनेरू बाबान्ना डुमलवाड	१४३-१४७
२५	लोकशाही आणि निवडणूक प्रक्रिया	प्रा ज्ञानेश्वर बनसोडे डॉ. महादेव गव्हाणे	१४८-१५०
२६	कलम ३७० आणि संयुक्त राष्ट्र	प्रा.डॉ.विनोद गायकवाड	१५१-१५४
२७	केंद्र-राज्य संबंध	प्रा. डॉ. दिनकर संतुकराव कळंबे	१५५-१६१
२८	भारतीय संविधानातील समता: एक विचार	डॉ. रजनी अ. बोरोळे	१६२-१६६
२९	खाजगीपणाचा अधिकार	डॉ. प्रशांत विघे	१६७-१७३
३०	भारतीय राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये	डॉ. विकास बी. चांदजकर	१७४-१७७
३१	महाराष्ट्र विधानसभा	डॉ. मनीषा शंकर यादव	१७८-१८३
३२	रोजगार हमी योजनेत ग्रामपंचायतीची भूमिका	प्रा.सुनील कांशिराम राठोड	१८४-१८७
✓ ३३	निर्वाचन सुधारणा	प्रा. डॉ. आर. जी. सुरळकर	१८८-१९२
३४	शिक्षण हक्क उपलब्धी आणि आव्हाने	प्रा. डॉ. डोंगरे एल. बी.	१९३-१९८
३५	न्यायमूर्ती सरकारिया आयोगाच्या मुख्य शिफारशी	प्रा. ढोबळे डी. बी.	१९९-२०६
३६	माहिती अधिकार कायदा २००५ : मधील संशोधन	प्रा.डॉ.आंधळे बी.व्ही.	२०७-२१०
३७	भारतीय संसद आणि न्यायालयीन सक्रियता	डॉ. संतोष कोल्हे	२११-२१५
३८	केंद्र-राज्य यांचे प्रशासकीय, कार्यकारी आणि आर्थिक संबंध	डॉ. सुनिल पिंपळे	२१६-२२१

जार यांना मागे टाकतील. राष्ट्रीय वीत महत्त्वाची तरतूद म्हणजे ही वी भूमिका आहे. ग्रामपंचायतींना 50 टक्के कामे त्यांना स्वतःची एक कार्यकारी समिती आहे. नम य"स्वीपणे पार पाडण्यासाठी आहे. त्यासाठी प्रत्येक विषयावर आहे. अ"ा ग्रामसभेच्या माध्यमातून वतो. िवाय शंकांचे निरसन करणे विकासात ग्रामपंचायतीची भूमिका

संस्थांना घटनात्मक स्थान देण्यात संस्था आर्थिकदृष्ट्या मजबूत झाल्या असणाऱ्या प्रत्येक कुटुंबातील प्रौढ 0 दिवस प्रतिकुटुंब रोजगाराची हमी. ि स्वरूपाची मालमत्ता निर्माण करणे िमीण भागातील शेतकरी शेतमजुरांना हक्क प्रदान करणे, सामाजिक सुरक्षा ग करणे तसेच पंचायतराज संस्थांचे ित आला आहे.

यम (2006), महाराष्ट्र शासन त वित्त व योजना, चिन्मय प्रकाशन,

ारिकांसाठी केंद्र व राज्य शासनाच्या , पुणे, 2009 िण विकास संस्था, य"ांतराव चव्हाण वन आवार, बाणेर रोड, पुणे ष्ट्र शासन) रोजगार हमी योजना

स आणि योजना, ऑगस्ट 2012

३३. निर्वाचन सुधारणा (The Electoral Reforms)

Prof. Dr. R. G. Suralkar

HOD Dept. of Political Science

Smt. Sindhutai Jadhao Arts & Science Mahavidyalaya, Mehkar.

Email:- ramesh.suralkar@gmail.com

सारांश

निवडणूका सुरळीतपणे व निपःक्षपणे पार पाडणे ही निवडणूक आयोगाची जबाबदारी आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर सन १९५० पासून आजपर्यंत झालेल्या सर्व सार्वत्रिक निवडणूका यशस्वीपणे पार पाडण्यात निवडणूक आयोगाचे योगदान महत्त्वाचे आहे. निर्वाचन सुधारणा ही सतत सुरु असणारी प्रक्रिया आहे. भारतीय निवडणूक प्रक्रियेतील काही दोष दूर करण्यासाठी निवडणूक आयोगाने आजपर्यंत वारंवार प्रयत्न केले आहेत. मात्र संपूर्ण देशातील मतदान आणि त्यानंतरची मतमोजणी एका दिवसात पुर्ण करण्याची क्षमता अद्यापही विकसित झालेली नाही. अपक्ष व स्वतंत्र उमेदवाराची संख्या मर्यादित करण्याच्या दिशेने उपाययोजना करणे आवश्यक झाले आहे. निवडणूकीतील काळ्या पैशांचा प्रभाव कमी करणे गरजेचे झाले आहे. थोडक्यात परिस्थितीची गरज लक्षात घेवून निर्वाचन सुधारणा करण्यास नेहमीच वाव असतो.

१९५२ पासून तर आजपर्यंतच्या सार्वत्रिक निवडणूका यशस्वी झाल्या. त्याचे श्रेय निवडणूक आयोगाला द्यावे लागेल. भारतीय निवडणूक प्रक्रियेत अनेक दोष होते. यासाठी वेळोवेळी संस्थानाम समिती (१९६४) जगन्नाथराव समिती १९७१, वांडू समिती १९७३, दिनेश गोस्वामी समिती १९९०, इंद्रजित गुप्ता समिती, तारकुंडे समिती इत्यादी समित्यांची निर्मिती करून दोष कमी करण्याचे प्रयत्न झालेले आहेत. विविध समित्यांचा अभिप्राय, राजकीय पक्षाकडून आलेल्या सुधारणा, जनतेमधून केलेल्या मागण्या त्याचा परिणाम म्हणून भारतात आजपर्यंत अनेक निवडणूक सुधारणा करण्यात आलेल्या आहेत. त्याचा आढावा पुढीलप्रमाणे घेता येईल.

- १) **मतदारांची वयोमर्यादा:-** इ.स. १९८८ मध्ये ६१ वी घटनादुरुस्ती करु नसंविधानाच्या जलम ३२६ नुसार मतदाराचे वय २१ वर्ष वरुन १८ वर्ष करण्यात आले. मतदारांच्या वयोमर्यादेत बदल केल्यामुळे भारतातील मतदारांच्या संख्येत १५ टक्के वाढ झाली. तसेच सुशिक्षित मतदारांचे प्रमाण सुध्दा वाढले आहे.
- २) **राष्ट्रीय प्रतिकांचा सन्मान :-** भारताचे संविधान, राष्ट्रध्वज व राष्ट्रगीत या प्रतिकांचा अपमान करणाऱ्या व्यक्तीला ६ वर्षांच्या जलावधीसाठी अपात्र ठरविण्यात आले आहे.
- ३) **सूचक व अनूमोदक यांच्या संख्येत वाढ :-** राज्यसभा व विधानपरिषदेच्या निवडणूकीसाठी उभे राहणाऱ्या उमेदवाराच्या नामांकन अर्जावर निर्वाचन संख्येच्या १० टक्के ि वा १० पेक्षा कमी असेल तितके सूचक व अनूमोदक अनिवार्य ठरविण्यात आले आहे. सन १९७७ मधील अध्यादेशानुसार राष्ट्रपतीच्या निवडणूकीसाठी सूचक व अनूमोदक यांची संख्या ५० पर्यंत वाढवली आहे. अशा बदलामुळे प्रतिष्ठीत पदासाठी उभे राहणाऱ्या उमेदवाराच्या संख्येवर नियंत्रण ठेवण्यात आले आहे.

- ४) **अनामत रक्कम :-** लोज सभा उमेदवारासाठी अनामत रक्कम रुपये १०,००० व राखीव उमेदवारासाठी रु ५००० केली आहे. तसेच विधानसभा उमेदवारांसाठी अनामत रक्कम रु पये ५००० व राखीव उमेदवारासाठी रुपये २,५०० जमा करण्याची तरतूद केली आहे.
- ५) **लोकप्रतिनिधीत्व कायदा:-** १९५५ च्या लोकप्रतिनिधीत्व कायदानुसार संसद किंवा राज्य विधिमंडळाच्या सदस्यासाठी अपात्रतेच्या अटी ठरवतांना निवडणूकीत गैरमार्गाचा अवलंब करणाऱ्या उमेदवाराला शिक्षा झाली असेल असे उमेदवार ६ वर्षांपर्यंत निवडणूकीत उभे राहू शकणार नाही अशी अट आहे.
- ६) **मतदारांना ओळखपत्र :-** निवडणूक आयुक्त टि.एन.शेषन यांनी मतदारासाठी ओळखपत्र देण्याची योजना राबवली. त्यानुसार सरकारने मतदारांना ओळखपत्र देण्याचे काम सुरु केले. भारतात मात्र याबाबत अनेक राज्ये उदासिन असल्याचे दिसून येते.
- ७) **उमेदवारी अर्ज :-** उमेदवारी अर्ज मागे घेण्याचा दिवस आणि मतदानाचा दिवस यातील अंतर २० दिवसाएवजी १४ दिवस करण्यात आले.
- ८) **इलेक्ट्रॉनिक मशीनचा वापर :-** लोकप्रतिनिधीत्व कायद्यात सुधारणा करून मतदानासाठी इलेक्ट्रॉनिक मशीनचा वापर करण्याची परवानगी देण्यात आली आहे. इलेक्ट्रॉनिक मशीनच्या सहाय्याने मतदान करण्याच्या सोयीमुळे निवडणूक प्रक्रिया गतिमान झाली आहे.
- ९) **निवडणूक लढविण्याबाबत:-** एका उमेदवाराला एका वेळी केवळ दोन मतदारसंघासाठी अर्ज करता येईल. मात्र त्यापेक्षा अधिक मतदारसंघामध्ये अर्ज भरण्यास प्रतिबंध लावण्यात आला आहे.
- १०) **निवडणूक आचारसंहिता :-** राजकीय पक्ष आणि उमेदवारासाठी आचारसंहिता निर्माण करून निवडणूक आयुक्त टि.एन.शेषन यांनी तिचे अत्यंत कसोशीने पालन करवून घेतले. त्यामुळे अनेक गैरव्यवहारांना पायाबंद बसला आहे.
- ११) **निवडणूक खर्चाचे हिशेब:-** प्रत्येक उमेदवाराने निवडणूक खर्चाचा हिशेब ठरावीक नमुण्यात सादर करावा अशी तरतूद लोकप्रतिनिधीत्व कायद्यात केली आहे. हिशेब सादर न करणाऱ्या उमेदवाराला ३ वर्ष निवडणूकीत उभे राहता येणार नाही अशी तरतूद आहे. तसेच प्रचारासाठी उमेदवाराने किती व कसा खर्च करावा हे ठरविण्याचा अधिकार निवडणूक आयोगास आहे.
- १२) **उमेदवारांच्या मृत्यू संदर्भात:-**अपक्ष उमेदवाराचा मृत्यू झाल्यास त्या मतदारसंघातील निवडणूक स्थगित केली जाणार नाही.मात्र राष्ट्रीय किंवा प्रादेशिक पक्षाच्या उमेदवाराचा मृत्यू झाल्यास मतदानाची तारीख पुढे ढकलली जाते. या संदर्भात ७ दिवसात उमेदवाराचे नाव निश्चित करण्यास सांगितले जाऊ शकते.
- १३) **सर्वोच्च न्यायालयाचे निर्देशन:-** सर्वोच्च न्यायालयाने निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा करण्यासाठी अत्यंत महत्वपूर्ण निर्देश निवडणूक आयोगाला दिले आहे. या निर्देशानुसार निवडणूकीत उभे राहणाऱ्या प्रत्येक उमेदवाराच्या विरुद्ध किती गुन्हे नोंदविले आहेत तसेच त्यांच्या कुटूंबियाची चल व अचल संपत्ती किती आहे. याची माहिती व घोषणापत्र नांमाकन अर्जासोबत आयोगाने घ्यावी. मात्र या निर्देशाबाबत सर्व राजकीय पक्ष एकत्र येऊन त्यांनी विरोध केला.याशिवाय निवडणूक आयोगाला असे करता येऊ नये म्हणून संसदेत कायदा

नामत रक्कम रुपये १०,००० व राखीव सभा उमेदवारांसाठी अनामत रक्कम रु जमा करण्याची तरतूद केली आहे.

निधीत्व कायदानुसार संसद किंवा राज्य स्तरांना निवडणूकीत गैरमार्गाचा अवलंब देववार ६ वर्षांपर्यंत निवडणूकीत उभे राहू

एन.शेषन यांनी मतदारासाठी ओळखपत्र रांना ओळखपत्र देण्याचे काम सुरु केले. गाचे दिसून येते.

दिवस आणि मतदानाचा दिवस यातील

कायद्यात सुधारणा करून मतदानासाठी गी देण्यात आली आहे. इलेक्ट्रॉनिक नेवडणूक प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. एका वेळी केवळ दोन मतदारसंघासाठी मध्ये अर्ज भरण्यास प्रतिबंध लावण्यात

ग उमेदवारासाठी आचारसंहिता निर्माण अत्यंत कसोशीने पालन करवून घेतले .

निवडणूक खर्चाचा हिशेब ठरावीक व कायद्यात केली आहे. हिशेब सादर न ता येणार नाही अशी तरतूद आहे. तसेच गा हे ठरविण्याचा अधिकार निवडणूक

मृत्यू झाल्यास त्या मतदारसंघातील वा प्रादेशिक पक्षाच्या उमेदवाराचा मृत्यू संदर्भात ७ दिवसात उमेदवाराचे नाव

ालयाने निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा मायोगाला दिले आहे. या निर्देशानुसार रुध्द किती गुन्हे नोंदविले आहेत तसेच हे. याची माहिती व घोषणापत्र नांमाकन सर्व राजकीय पक्ष एकत्र येऊन त्यांनी करता येउ नये म्हणून संसदेत कायदा

सुध्दा मंजूर करून घेतला . मात्र या कायद्याच्या वैधतेला आव्हान देण्यात आले असून सर्वोच्च न्यायालयाने पुन्हा तसे निर्देश निवडणूक आयोगाला दिले आहेत.

१४) **जर्माचाऱ्याच्या संदर्भात:-** निवडणूक कार्यासाठी निवडणूक आयुक्तांच्या विनंतीवरून केंद्र व राज्य शासनाला आपला कर्मचारी वर्ग निवडणूक आयोगाला उपलब्ध करून द्यावा लाजतो. जरण निवडणूक आयोगाला स्वतःचा कर्मचारी वर्ग नाही. १९९८मधील दुरु स्तीनुसार निवडणूक कार्य करणे बंधनकारक आहे.

१५) **पोष्टाद्वारे मतदान :-** जनप्रतिनिधीत्व कायद्यातील दुरुस्तीनुसार १ ऑगस्ट १९९६ पासून पोष्टाद्वारे मतदान करण्यासाठी मान्यता देण्यात आली आहे. यामुळे अनैक सार्वजनिक सेवेतील कर्मचारी पोस्टाद्वारे मतदान करू शकतात.

१६) **मद्यपाना संदर्भात :-** मतदानाच्या दिवशी शांतता व सुव्यवस्था टिकून राहावी यासाठी दारु ची दुकाने बंद ठेवण्याची तरतूद केली आहे.

१७) **पोटनिवडणूकीबाबत :-** लोकसभा व विधानसभेतील कोणत्याही कारणाने एखादी जागा रिक्त झाल्यास ६ महिन्यांच्या आत पोटनिवडणूका घेण्यात याव्यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

१८) **जर्माचाऱ्यांच्या सुटी संदर्भात :-** मतदानाच्या दिवशी निवडणूकीचे कार्य करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना सेवेतून सुटीची व्यवस्था केलेली आहे.

सन २०१० पासून लाजू झालेल्या निवडणूक सुधारणा:-

१. **एक्झिट पोलवर निर्बंध :-** भारतीय निवडणूक आयोगाच्या २००९ च्या सूचनेनुसार लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणूकी दरम्यान एक्झिट पोल प्रसिध्दीवर बंदी घातली आहे. या तरतूदीमुळे निवडणूक काळात सर्वेक्षण करता येणार नाही. तसेच जनमत कौल हा प्रिंट किंवा इलेक्ट्रॉनिक मिडियाद्वारे प्रसिध्द करता येणार नाही. असे करणाऱ्यास २ वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.

२. **अपात्र ठरविण्याच्या संदर्भात कालमर्यादा :-** लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा, २००९ नुसार निवडणूक काळातील भ्रष्टाचारांमुळे दोषी आढळणाऱ्या व्यक्तीस अपात्र ठरविण्याची तरतूद आहे. भ्रष्टाचाराची चौकशी करण्यासाठी नियुक्त केलेला अधिकारी अपात्रतेच्या संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी आपला अहवाल ३ महिन्यांच्या कालावधीत राष्ट्रपतीकडे पाठवतो.

३. **भ्रष्टाचाराची व्याप्ती :-** लोकप्रतिनिधीत्व कायदा २००९ नुसार निवडणूक काळात निवडणूक आयोगाने नियुक्त केलेल्या सार्वजनिक सेवेतील अधिकाऱ्याने उमेदवाराकडून आर्थिक सहाय्य घेतल्यास तो कायद्याने भ्रष्टाचार ठरतो.

४. **उमेदवाराच्या अनामत रकमेत वाढ :-** (लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा २००९) १ फेब्रुवारी २०१० नुसार लोकसभेच्या निवडणूकीत उभे राहणाऱ्या उमेदवाराला अनामत रक्कम रुपये १०,००० वरून २५,००० करण्यात आले. राखीव उमेदवारासाठी ५,००० रु वरून १२,५००० करण्यात आणि विधानसभेच्या

५. उमेदवारासाठी ५ हजार वरून १० हजार करण्यात आले आणि राखीव उमेदवारासाठी ५ हजार वरून १० हजार करण्यात आले आणि राखीव उमेदवारासाठी २५०० वरून ५ हजार इतके वाढविण्यात आले.

६. **जिल्ह्यामध्ये अपिलेट प्राधिकरण :-** लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा, २००९ नुसार १ फेब्रुवारी २०१० पासून निवडणूक नोंदणी अधिकारी यांच्या आदेशाविरुध्द राज्य मुख्य निवडणूक

नामत रक्कम रुपये १०,००० व राखीव सभा उमेदवारांसाठी अनामत रक्कम रु जमा करण्याची तरतूद केली आहे.

निधीत्व कायदानुसार संसद किंवा राज्य मतांना निवडणूकीत गैरमार्गाचा अवलंब देववार ६ वर्षांपर्यंत निवडणूकीत उभे राहू

एन.शेषन यांनी मतदारासाठी ओळखपत्र रांना ओळखपत्र देण्याचे काम सुरु केले. गाचे दिसून येते.

दिवस आणि मतदानाचा दिवस यातील

कायद्यात सुधारणा करून मतदानासाठी गी देण्यात आली आहे. इलेक्ट्रॉनिक नेवडणूक प्रक्रिया गतिमान झाली आहे. एका वेळी केवळ दोन मतदारसंघासाठी मध्ये अर्ज भरण्यास प्रतिबंध लावण्यात

ग उमेदवारासाठी आचारसंहिता निर्माण अत्यंत कसोशीने पालन करवून घेतले .

निवडणूक खर्चाचा हिशेब ठरावीक व कायद्यात केली आहे. हिशेब सादर न ता येणार नाही अशी तरतूद आहे. तसेच गा हे ठरविण्याचा अधिकार निवडणूक

मृत्यू झाल्यास त्या मतदारसंघातील ज्वा प्रादेशिक पक्षाच्या उमेदवाराचा मृत्यू संदर्भात ७ दिवसात उमेदवाराचे नाव

ालयाने निवडणूक प्रक्रियेत सुधारणा नायोगाला दिले आहे. या निर्देशानुसार रुध्द किती गुन्हे नोंदविले आहेत तसेच हे. याची माहिती व घोषणापत्र नांमाकन सर्व राजकीय पक्ष एकत्र येऊन त्यांनी करता येउ नये म्हणून संसदेत कायदा

सुध्दा मंजूर करून घेतला . मात्र या कायद्याच्या वैधतेला आव्हान देण्यात आले असून सर्वोच्च न्यायालयाने पुन्हा तसे निर्देश निवडणूक आयोगाला दिले आहेत.

१४) **ज मंचान्याच्या संदर्भात:-** निवडणूक कार्यासाठी निवडणूक आयुक्तांच्या विनंतीवरून केंद्र व राज्य शासनाला आपला कर्मचारी वर्ग निवडणूक आयोगाला उपलब्ध करून द्यावा लाजतो. जरण निवडणूक आयोगाला स्वतःचा कर्मचारी वर्ग नाही. १९९८मधील दुरु स्तीनुसार निवडणूक कार्य करणे बंधनकारक आहे.

१५) **पोस्टाद्वारे मतदान :-** जनप्रतिनिधीत्व कायद्यातील दुरुस्तीनुसार १ ऑगस्ट १९९६ पासून पोस्टाद्वारे मतदान करण्यासाठी मान्यता देण्यात आली आहे. यामुळे अनेक सार्वजनिक सेवेतील कर्मचारी पोस्टाद्वारे मतदान करू शकतात.

१६) **मद्यपाना संदर्भात :-** मतदानाच्या दिवशी शांतता व सुव्यवस्था टिकून रहावी यासाठी दारु ची दुकाने बंद ठेवण्याची तरतूद केली आहे.

१७) **पोटनिवडणूकीबाबत :-** लोकसभा व विधानसभेतील कोणत्याही कारणाने एखादी जागा रिक्त झाल्यास ६ महिन्यांच्या आत पोटनिवडणूका घेण्यात याव्यात अशी तरतूद करण्यात आली आहे.

१८) **ज मंचान्यांच्या सुटी संदर्भात :-** मतदानाच्या दिवशी निवडणूकीचे कार्य करणाऱ्या सर्व कर्मचाऱ्यांना सेवेतून सुटीची व्यवस्था केलेली आहे.

सन २०१० पासून लाजू झालेल्या निवडणूक सुधारणा:-

१. **एक्झिट पोलवर निर्बंध :-** भारतीय निवडणूक आयोगाच्या २००९ च्या सूचनेनुसार लोकसभा व विधानसभेच्या निवडणूकी दरम्यान एक्झिट पोल प्रसिध्दीवर बंदी घातली आहे. या तरतूदीमुळे निवडणूक काळात सर्वेक्षण करता येणार नाही. तसेच जनमत कौल हा प्रिंट किंवा इलेक्ट्रीक मिडियाद्वारे प्रसिध्द करता येणार नाही. असे करणाऱ्यास २ वर्षांची शिक्षा होऊ शकते.
२. **अपात्र ठरविण्याच्या संदर्भात कालमर्यादा :-** लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा, २००९ नुसार निवडणूक काळातील भ्रष्टाचारामुळे दोषी आढळणाऱ्या व्यक्तीस अपात्र ठरविण्याची तरतूद आहे. भ्रष्टाचाराची चौकशी करण्यासाठी नियुक्त केलेला अधिकारी अपात्रतेच्या संदर्भात निर्णय घेण्यासाठी आपला अहवाल ३ महिन्यांच्या कालावधीत राष्ट्रपतीकडे पाठवतो.
३. **भ्रष्टाचाराची व्याप्ती :-** लोकप्रतिनिधीत्व कायदा २००९ नुसार निवडणूक काळात निवडणूक आयोगाने नियुक्त केलेल्या सार्वजनिक सेवेतील अधिकाऱ्याने उमेदवाराकडून आर्थिक सहाय्य घेतल्यास तो कायद्याने भ्रष्टाचार ठरतो.
४. **उमेदवाराच्या अनामत रकमेत वाढ :-** (लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा २००९) १ फेब्रुवारी २०१० नुसार लोकसभेच्या निवडणूकीत उभे राहणाऱ्या उमेदवाराला अनामत रक्कम रुपये १०,००० वरून २५००० करण्यात आले. राखीव उमेदवारासाठी ५००० रु वरून १२,५००० करण्यात आणि विधानसभेच्या
५. **उमेदवारासाठी ५ हजार वरून १० हजार करण्यात आले आणि राखीव उमेदवारासाठी ५ हजार वरून १० हजार करण्यात आले आणि राखीव उमेदवारासाठी २५०० वरून ५ हजार इतके वाढविण्यात आले.**
६. **जिल्ह्यामध्ये अपिलेट प्राधिकरण :-** लोकप्रतिनिधी सुधारणा कायदा, २००९ नुसार १ फेब्रुवारी २०१० पासून निवडणूक नोंदणी अधिकारी यांच्या आदेशाविरुध्द राज्य मुख्य निवडणूक

अधिकारी यांचेकडे दाद मागता येते. या तरतुदीमुळे मतदारसंघाच्या निवडणूक नोंदणी अधिकार्याच्या आदेशाविरुद्ध जिल्हा दंडाधिकारी किंवा जिल्हा न्यायाधिकारी तसेच जिल्हाधिकारी यांचेकडे दाद मागता येते.

7. **विदेशातील भारतीय नागरीकाला मतदानाचा अधिकार:-** लोकप्रतिनिधी कायदा २०१० नुसार फेब्रुवारी २०११ पासून विदेशात राहणाऱ्या भारतीय नागरीकास मतदानाचा अधिकार आहे. अर्थात १) त्या व्यक्तीचे मतदार यादीत नाव असावे २) त्याने परकीय नागरिकत्व स्विकारलेले नसावे ३) तो नोकरी किंवा शिक्षणासाठी भारतात राहत नसेल अशा नागरिकांना लोकसभा व विधानसभेसाठी मतदानाचा अधिकार प्राप्त झाला आहे.
8. **ऑनलाईन मतदार नोंदणी :-** केंद्रसरकारच्या मतदार नोंदणी दुरुस्ती नियमानुसार २४ ऑक्टोबर २०१३ पासून मतदार यादीत नाव नोंदणीसाठी ऑनलाईन अर्ज करता येतो.
9. **नोटा (None of Above) मत नाकारण्याचा अधिकार:-**सर्वोच्च न्यायालयाच्या आदेशानुसार निवडणूक आयोगाने इलेक्ट्रॉनिक मतदान मशीन यंत्रात नोटा (NOTA) अशा बटनाची पर्यायी तरतुद केली आहे. त्यामुळे कोणत्याही उमेदवाराला मतदान न देण्याचा अधिकार मतदाराला प्राप्त झाला आहे. अशा मतदानाबाबत गुप्तता राखली जाते.
10. **तुरुंगातील व्यक्तीला निवडणूक लढविण्याचा अधिकार :-** सन २०१३ मधील पाटणा उच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर सर्वोच्च न्यायालयाने मुख्य निवडणूक आयुक्त विरुद्ध जन चौकीदार या खटल्याचा निर्णय देताना उच्च न्यायालयाचा निर्णय योग्य ठरविला. सर्वोच्च न्यायालयाच्या या निर्णयानुसार लोकप्रतिनिधी कायदा, २०१३ नुसार १९५१ च्या लोकप्रतिनिधी कायद्यात पुढील दोन तरतुदी करण्यात आल्या.
 - १) तुरुंगातील किंवा पोलीस कोठडीतील व्यक्तीच्या मतदानावर प्रतिबंध असला तरी मतदार यादीत नाव असलेल्या व्यक्ती मतदार नाही असे म्हणता येणार नाही. २) संसद किंवा राज्यविधिमंडळाच्या सदस्याला कायद्यातील एखादी तरतुद अपात्र ठरवित असेल तर तो अपात्र ठरेल. मात्र इतर कोणत्याही कारणाने तो अपात्र ठरणार नाही. अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे तरतुद केली आहे.
11. **जुन्हेगारास अपात्र ठरविण्याबाबत तरतुदी:-** लोकप्रतिनिधी कायदा, २०१३ नुसार सर्वोच्च न्यायालयात आरोपपत्र दाखल झालेले संसद सदस्य किंवा राज्य विधिमंडळ सदस्य यांच्यावरील अपराध सिध्द झाला तर ते सदस्यत्वासाठी तात्काळ अपात्र ठरतात. यासाठी अपील करण्याबाबत पूर्वी असलेला ३ महिन्यांचा कालावधी रद्द करण्यात आला आहे.

शिक्षापत्र जुन्हेगार सदस्यास शिक्षा देण्यावर स्थगिती मिळविण्यासाठी परवानगी देणारा लोकप्रतिनिधी कायदा १९५१ मधील कलम ८ (अ) घटनाबाह्य म्हणून खंडपीठाने रद्द ठरविला आहे. खंडपीठाचा हा निर्णय मात्र पुर्वीलक्षी प्रभावाने (यापूर्वीच अपिल दाखल केले असेल तर) लागू होणार नाही असे २०१३ च्या खंडपीठाने स्पष्ट केले आहे.

एखादी व्यक्ती संसद किंवा राज्य विधिमंडळाचा सदस्य म्हणून निवडून येण्यास अपात्र आहे. हे ठरविण्यासाठी संसदेने विशेष कायदा करावा असे संविधानाच्या कलम १०२ व कलम १९१ मध्ये तरतुद आहे. त्यामुळे खंडपीठाच्या निर्णयानुसार वेगळाकायदा करण्याची आवश्यकता नाही.

मुळे मतदारसंघाच्या निवडणूक नोंदणी किंवा जिल्हा न्यायाधिकारी तसेच

अधिकार:- लोकप्रतिनिधी कायदा २०१० य नागरीकास मतदानाचा अधिकार आहे. त्याने परकीय नागरिकत्व स्विकारलेले त नसेल अशा नागरिकांना लोकसभा व

मतदार नोंदणी दुरु स्ती नियमानुसार २४ वे ऑनलाईन अर्ज करता येतो.

अधिकार:-सर्वोच्च न्यायालयाच्या न मशीन यंत्रात नोटा (NOTA) अशा शाही उमेदवाराला मतदान न देण्याचा अवल गुप्तता राखली जाते.

कार :- सन २०१३ मधील पाटणा उच्च वडणूक आयुक्त विरुध्द जन चौकीदार योग्य ठरविला. सर्वोच्च न्यायालयाच्या ५१ च्या लोकप्रतिनिधी कायद्यात पुढील

मतदानावर प्रतिबंध असला तरी मतदार हणता येणार नाही. २) संसद किंवा नुद अपात्र ठरवित असेल तर तो अपात्र ही. अशाप्रकारे सर्वोच्च न्यायालयाद्वारे

तेनिधी कायदा, २०१३ नुसार सर्वोच्च

च्यावरील अपराध सिध्द झाला तर ते ल करण्याबाबत पुर्वी असलेला ३

ती मिळविण्यासाठी परवानगी देणारा बाहय म्हणून खंडपीठाने रद्द ठरविला र्नीच्च अपिल दाखल केले असेल तर) आहे.

दस्य म्हणून निवडून येण्यास अपात्र ने संविधानाच्या कलम १०२ व कलम वेगळाकायदा करण्याची आवश्यकता

12. निवडणूक जर्चाची मर्यादा :-निवडणूक प्रक्रिया नियमन १९६१ नुसार २८ फेब्रुवारी २०१४ पासून जें द्रसरकारने मोठ्या राज्यातील लोकसभा उमेदवारासाठी जास्तीत जास्त ७०,००, ००० लाख तर लहान आकाराच्या राज्यातील उमेदवारासाठी जास्तीत जास्त ५४,००,००० लाख निवडणूक खर्चाची कमाल मर्यादा ठरवून दिली आहे. मोठ्या विधानसभा मतदारसंघातील उमेदवारासाठी जास्तीत जास्त २८,००,००० लाख तर लहान आकाराच्या विधानसभा मतदारसंघातील उमेदवारासाठी जास्तीत २०,००,००० लाख कमाल मर्यादा ठरवून देण्यात आली उमेदवारासाठी जास्तीत २०,००,००० लाख कमाल मर्यादा ठरवून देण्यात आली आहे.

13. उमेदवाराचे ओळखपत्र :- निवडणूक आयोगाच्या आदेशानुसार १ मे २०१५ नंतर होजाच्या सार्वजनिक निवडणूकामध्ये एकाच नावाच्या उमेदवारामुळे मतदारांमध्ये होजारा जोंधळ टाळण्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक मतदान मशीन यंत्रामध्ये उमेदवाराचे नाव, उमेदवाराचे चिन्ह, उमेदवाराचे छायाचित्र असेल अशी तरतुद केली आहे. अशी प्रक्रिया सर्वप्रथम जून २०१५ मध्ये पाच राज्यात

झालेल्या एकून ६ जागांच्या पोटनिवडणुकीच्या वेळी वापरण्यात आली. असा बदल करण्याचे महत्वपूर्ण कारण म्हणजे एका मतदारसंघात सारख्या नावाने उमेदवार निवडणूक लढवितात. यामुळे निवडणूक आयोगाने याची दखल घेतली आहे.

संदर्भ ग्रंथ

१. आऊटलाईन्स, ऑफ इंडियन लिगल हिस्ट्री, एम.पी. जै, वधवा अँड कंपनी, नाजपूर.
२. बसु डी.डी.कमेंटरी ऑफ द कॉन्स्टिट्युशन ऑफ इंडिया.प्रकाशन प्रेंटिंग हाल,खंड५
३. बाली एल. आर.डॉ. आंबेडकर और भारतीय संविधान, भीम पत्रिज् पब्लिजे शन.
४. बहिष्कृत भारत, दि .१८ जाने.१९२९ संपादक डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर.
५. बसु. दुर्गादास भारतीय राज्यघटनेची ओळख, लेक्सिस नेक्सिस पब्लिजे शन प्रा.लि.हरियाणा, भारत प्रथम आवृत्ती २०१४.
६. ज श्यम सुभाष , अम्पर कॉन्स्टीट्युशन ,नेशनल बुक ट्रस्ट ,तृतीय खंड,२००१
७. जॉन्स्टीट्युशन असेम्बली डिबेट्स खंड ७ भारत सरकार प्रकाशन.
८. पाटील बी.बी. भारतीय शासन आणि राजकारण, फाळके प्रकाशन कोल्हापूर ,तृतीय आवृत्ती २००६ .
९. जाधव तुकाराम, भारतीय संविधान व भारतीय राज्यकारण खंड -२, प्रकाशन युनिज् अँकाडमी,द्वितीय आवृत्ती जुलै २०१२.
१०. भोळे, भा. ल. भारतीय लोकशाहीचे संविधानातील आधार, भारताचे शासन व राजकारण, पिंपळापूरे प्रकाशन, नाजपूर, पृ.ज. ५६.

Coordinator - IQAC
Smt.Sindhujai Jadhao College
Mehkar, Dist.Buldana